

EDWARD LIPIŃSKI

TARSZISZ NAD ATLANTYKIEM

Przeszło pół wieku temu ks. bp H. Strąkowski pisał: „Najprawdopodobniej Tarsis jest to fenicka kolonia w Hiszpanii przy ujściu rzeki Guadalquivir lub na wyspie Sardynii”¹. Kilka lat później precyzował to Stanisław Łach: „Jeśli chodzi o położenie Tarsis, jest ono dość ściśle określone. Miało ono znajdować się na południowo-zachodnich wybrzeżach Hiszpanii”². Prof. Łach wiedział też, że „był to punkt handlu metalami, zwłaszcza srebrem”. Podobny stan wiedzy spotykamy w notatce do Księgi Jonasza w jednym z najnowszych przekładów polskich Pisma Świętego: „Tarsisz położone było prawdopodobnie na terenie dzisiejszej południowo-zachodniej Hiszpanii”³. Natomiast w innych ustępach tejże Biblii, na przykład w 1 Krl 1,22, wyraz *Taršiš* tłumaczony jest jako „odległe strony”, a *ōni Taršiš* staje się „dalekomorską flotą handlową”⁴. Poprawne tłumaczenie *ōnijjôt Taršiš*, „okrety Tarszisz”, występuje w Ps 48,8⁵, aczkolwiek z wyjaśnieniem: „Tarszisz – miasto niewiadomego położenia”. Podobne rozmywanie danych biblijnych świadczy o zaniku podstawowej wiedzy z dziedziny nauk klasycznych i orientalistycznych wśród współczesnych biblistów, o ich nieświadomości rozwoju badań archeologicznych i historycznych oraz o lęku przed możliwymi zagadnieniami krytyki literacko-historycznej. Wiedzę opartą na rzeczowej

¹ H. Strąkowski, „Tarsis”, w: *Podręcznej Encyklopedii Biblijnej II, M-Z*, Poznań 1959, 593.

² S. Łach, *Księga Rodzaju* (Pismo Święte Starego Testamentu I/1), Poznań 1962, 284.

³ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Częstochowa 2011, 2174.

⁴ Tamże 674.

⁵ Tamże 1248.

informacji zastępuje zaś komentarz homiletyczny, który nie ma nic wspólnego z tekstem Pisma Świętego, wręcz sprzeczny jest z celem wzmiankowania Tarszisz przez autorów biblijnych: „Z czasem termin «okręty z Tarszisz» nabrał znaczenia wyraźnie negatywnego i stał się symbolem pychy i wyniosłości, zrodzonych z rządzy bogactwa i zbytku”. A dalej: „Tarszisz, ... symbol bogactwa i przepychu, a także ludzkiej pychy”⁶.

Może uda się doprowadzić dzisiejszych „uczonych w Piśmie” do stanu wiedzy sprzed pół wieku, przywrócić kilku zdaniom Biblii ich właściwy sens i przy okazji przypomnieć informacje znane już od dawna.

* * *

1. HUELVA

Huelva według
Huelva Arqueológica 5 (1981), 153

O obecności Fenicjan nad Atlantykiem wzmiankuje polski podręcznik dla szkół podstawowych, wydany pod koniec XX wieku⁷. Jest ona dziś poświadczona od IX wieku p.n.e. dzięki znaleziskom na stanowisku miasta Huelva, sto kilometrów na północny-zachód od Kadyksu.

Krainę tę o bogatych złożach metali zwano Tarszisz w języku fenickim, a następnie nowoasyryjskim i hebrajskim, a zwała się ona Tartessos po grecku. Różnica w pisowni wynika zapewne ze szczelinowego oboczniaka *t/d* iberyjskiego fonemu *t/d*, przyjętego przez Fenicjan w X-IX wieku p.n.e. jako *t > š*. Najstarsza wzmianka o Tarszisz występuje w fenickiej inskrypcji z Nory na Sardynii, datowanej na około 800 p.n.e.: ... *b-tršš w-grš b' b-šrdn šlm b'*

⁶ Tamże 674 i 1248.

⁷ J. Prostko-Prostyński, *Historia starożytności. Podręcznik dla szkoły podstawowej*, Warszawa 1998, 44-45.

šlm šb' mlkt nbn š bn ngr l-pmj, „... w Tarszisz i został on zepchnięty na Sardinie. Jest on zdrowy i cały. Zdrowa i cała jest załoga «Królowej». Przybytek, który herold zbudował dla Pumaja⁷⁸. Inskrypcja, pozbawiona początkowych wierszy, upamiętnia morską przygodę i ostateczne ocalenie załogi statku władcy fenickiego na Cyprze. Statek płynący w kierunku Tarszisz, albo wracający z Tarszisz na wschód, został szczęśliwie wyrzucony na brzeg Sardynii, gdzie rozbitkowie dedykowali kaplicę wotywną Pumajowi, bóstwu cypryjskiemu.

Stela z Nory, wiersze 1-3 (fot.: G. Bunnens)

Dawna Onuba, dziś Huelva⁹ nad Zatoką Gadytańską, dostarczyła wiele wczesnego materiału archeologicznego, zwłaszcza w latach 1997-1998. Miasto leży na trójkątnym półwyspie utworzonym przez ujścia rzek Río Odiel i Río Tinto, jest przeto zwana po łacinie *Onuba Aestuarina*. Najstarsze importowane wyroby ceramiczne, znalezione na stanowisku, można datować na wczesny IX wiek p.n.e. Są one przeważnie fenickie z domieszką fragmentów sardyńskich, cypryjskich i greckich. Oczywiście nie brak też ceramiki miejscowej, lepionej aż do VII-VI wieku p.n.e.

⁸ E. Lipiński, *Studia z dziejów i kultury starożytnego Bliskiego Wschodu*, Kraków 2013, 139-147, nowsze opracowanie artykułu pt. „Tartessos et la stèle de Nora” w: *Segundo Congreso Internacional de Estudios sobre las Culturas del Mediterráneo Occidental. Trabajos leídos en Barcelona*, Barcelona 1978, 71-77. Zob. też tenże, *Itineraria Phoenicia* (Studia Phoenicia XVIII; OLA 127), Leuven 2004, 225-265.

⁹ M.-D. Herrera, „Huelva”, *DCPP*, Turnhout 1992, 220-221 z bibliografią podstawową. Bogatą bibliografię do roku 1985 zebrał C. J. Pérez, „Bibliografía sobre los Fenicios en la Península Ibérica”, w: *Los Fenicios en la Península Ibérica* (red. G. del Olmo Lete, M. E. Aubet Semmler), Sabadell 1986, t. II, 315-338 (zob. 326-327).

Fenickie grafito [ʿ]bʿ na fragmencie z Huelvy (nr 2776; fot. F. González de Canales)

Ważkie znaczenie chronologiczne mają odłamki ceramiczne z grafitami fenickimi. Jeśli opieramy się na kształcie ich liter *alef*, *bet*, *chet*, *jod*, *ajin*, *szin* i na typologii fragmentów, napisy z Huelvy mogą pochodzić z tego samego okresu, co inskrypcja z Nory. Na szczególną uwagę zasługuje tu kształt litery *bet* w imieniu [ʿ]bʿ na różowym odłamku amfory fenickiej. Charakteryzuje ją kreska w prawo, która u dołu litery zastępuje nieco zgiętą w lewo podstawę. Ten kształt litery znany jest tylko z inskrypcji Szapatbaala, króla Byblos z pierwszej połowy IX wieku, i z krótkiej inskrypcji Abdy, także z Byblos¹⁰. Wskazuje to na IX wiek p.n.e.

Wykopaliska na stanowisku Huelvy prowadzono wielokrotnie w drugiej połowie XX wieku. Zwrócono najpierw uwagę na dwa wzgórze, to jest na Cabezo de La Esperanza¹¹ i na Cabezo de San Pedro¹². Badania przeprowadzono też w nekropoli La Joya rozciągającej się na północ od osiedla¹³. W jednym z grobów odcinka B

¹⁰ *KAI* 7 i 8; *TSSI* III, 9 i 10.

¹¹ H. Schubart, J. P. Garrido Roiz, „Probegrabung auf dem Cabezo de La Esperanza in Huelva, 1967”, *Madriider Mitteilungen* 8 (1967), 123-157, ryc. 1-18, tabl. 17-19; J. P. Garrido Roiz, *Excavaciones en Huelva. El Cabezo de La Esperanza* (Excavaciones arqueológicas en España 63), Madrid 1968; M. Belén, M. Fernández Miranda, J. P. Garrido Roiz, *Los orígenes de Huelva. Excavaciones en el Cabezo de San Pedro y La Esperanza* (Huelva Arqueológica 3), Huelva 1977.

¹² J. M. Blázquez, J. M. Luzón, F. Gómez, K. Clauss, „Las cerámicas del Cabezo de San Pedro, Huelva”, w: *Huelva Arqueológica* 1, Huelva 1970, 7-19, tabl. I-XXXV; J.M. Blázquez, D. Ruiz Mata, J. Remesal, J.L. Ramirez Sádaba, K. Clauss, *Excavaciones en el Cabezo de San Pedro (Huelva). Campaña de 1977* (Excavaciones arqueológicas en España 102), Madrid 1979; D. Ruiz Mata, J. M. Blázquez, J. C. Martín de la Cruz, „Cabezo de San Pedro (Huelva). Campaña de 1978”, w: *Huelva Arqueológica* 5, Huelva 1980, 149-316; J. Fernández Jurado, „Phönizische Spuren in Huelva”, *Madriider Mitteilungen* 26 (1985), 41-60. Zob. także J. Fernández Jurado, C. García Sanz, „Cambios en las construcciones de Huelva tras la llegada de los Fenicios”, w: *Phéniciens d'Orient et d'Occident. Mélanges Josette Elayi*, red. A. Lemaire; Cahiers de l'Institut du Proche-Orient ancien du Collège de France II, Paris 2014, 577-585.

¹³ E. M. Orta, J. P. Garrido, *La tumba orientalizante de La Joya, Huelva* (Trabajos de Prehistoria 11), Madrid 1963; J. P. Garrido Roiz, *Excavaciones en la necrópolis de La Joya, Huelva (1.ª y 2.ª campañas)* (Excavaciones arqueológicas en España 71), Madrid 1970; J. P. Garrido Roiz,

znaleziono skarabeusz z czasów Psametyka II (595-589 p.n.e.)¹⁴, co pozwoliło ustalić przybliżoną datę tej części cmentarzyska. Badania przeprowadzono również w porcie Huelvy¹⁵. Ważne odkrycia miały miejsce w centrum protohistorycznego osiedla, gdzie w latach 1997-1998 można było przeprowadzić wykopaliska na głębokości 5/6. metrów¹⁶. Odkryto też dawne ślady działalności fenickiej w pobliskim Aljaraque¹⁷, na prawym brzegu Río Odiel, pięć kilometrów od Huelvy.

Huelva znajduje się około 150 km na północny-zachód od atlantyckiego krańca Cieśniny Gibraltarskiej i około 100 km od Kadyksu, który stał się głównym ośrodkiem fenickim w tej części Półwyspu Iberyjskiego. Powstanie tej bazy handlowej, zwanej w języku fenickim *Gadir*, to znaczy

Huelva według G. González de Canales Cerisola, *Del Occidente mítico griego a Tarsis-Tarteso*, Madrid 2004, 306.

H: protohistoryczne osiedle Huelvy (ok. 900-540 p.n.e.)

A: cmentarzysko La Joya, odcinek A (ok. 750-630 p.n.e.)

B: cmentarzysko La Joya, odcinek B (ok. 630-540 p.n.e.)

Méndez Núñez: wykopaliska z lat 1997-1998

Plaza de las Monjas: wykopaliska z lat 1997-1998

Cabezo de La Esperanza: wykopaliska sprzed roku 1966 i z r. 1967

Cabezo de San Pedro: wykopaliska sprzed roku 1970 i z lat 1977-1978

E. M. Orta García, *Excavaciones en la necrópolis de La Joya, Huelva* (3.ª, 4.ª y 5.ª campañas) (Excavaciones arqueológicas en España 96), Madrid 1978.

¹⁴ I. Gamer-Wallert, „Der Skarabäus vom Cabezo de La Joya in Huelva”, *Madrider Mitteilungen* 14 (1973), 121-126, tabl. 14.

¹⁵ J. P. Garrido Roiz, *El hábitat antiguo de Huelva (periodos orientalizante y arcaico). La primera excavación arqueológica en la calle del Puerto* (Excavaciones arqueológicas en España 171), Madrid 1994.

¹⁶ G. González de Canales Cerisola, L. Serrano Pichardo, J. Llompert Gómez, *El emporio fenicio precolonial de Huelva (ca. 900-770 a.C.)*, Madrid 2004.

¹⁷ J. M. Blázquez, J. M. Luzón Nogué, „La factoría púnica de Aljaraque en la provincia de Huelva”, *Noticiario Arqueológico Hispánico* 13-14 (1969-70), 304-331, tabl. 62-73.

Mur fenicki na Cabezo de San Pedro,
Huelva (fot. M. Almagro Gorbea)

„gród”, można dziś datować na początek VIII wieku p.n.e., czyli kilkadziesiąt lat po pierwszych kontaktach Fenicjan z tym rejonem świata antycznego.

Bliższą Huelvy była fenicka osada handlowa w Tavira (Portugalia), także położona nad Zatoką Gadytańską u ujścia rzeki Gilão, około 65 km na zachód od Huelvy. Powstała ona zapewne w drugiej połowie VIII wieku, została prawdopodobnie otoczona murem w VII wieku i posiadała kamienne budowle oraz instalacje metalurgiczne, w których praktykowano obróbkę miedzi¹⁸.

Aczkolwiek sama Huelva dostarczyła liczne dowody obecności fenickiej, nawet w postaci muru zbudowanego na wzór fenicki w Cabezo de San Pedro, nie odkryto dotąd na jej obrzeżach właściwej kolonii fenickiej. Strabon wyjaśnia to legendą o niekorzystnym orzeczeniu Heraklesa¹⁹, czyli Melkarta, któremu Tyryjczycy złożyli ofiary, lecz rezultat

dokonanej hepatoskopii okazał się negatywny. Pytanie zadane bogu dotyczyło najprawdopodobniej wyspy Saltés, położonej u połączonego ujścia Río Odiel i Río Tinto, około 15 km od samej Huelvy. Znalezione tam wprawdzie nieco ceramiki fenickiej z VII wieku p.n.e.²⁰, ale dotąd nie odkryto śladów jakiegokolwiek osady handlowej. Fenicjanie powrócili zatem do Tyru, jak podaje Strabon, i dopiero w następnej wyprawie założyli kolonię w Kadyksie, uzyskawszy pozytywną odpowiedź bóstwa.

¹⁸ Syntezę podaje E. Pappa, *Early Iron Age Exchange in the West: Phoenicians in the Mediterranean and the Atlantic* (Ancient Near Eastern Studies. Supplement 43), Leuven 2013, 211-213, z bibliografią, oraz ryc. 37-44, p. 269-275.

¹⁹ Strabon, *Geografia* III, 5, 5.

²⁰ A. Bazzana, J. Bedia, N. Trahut, „Saltés, una ciudad en las marismas”, w: *II Jornadas de Cultura Islámica: El territorio medieval*, Huelva 2002, 99-136 (zob. 103).

2. ROLA CYPRU I SARDYNII

Jak zaznaczyliśmy powyżej, najstarsza wzmianka o krainie Tarszisz, możliwie poprzedzająca założenie Kadyksu²¹, występuje w fenickiej inskrypcji z Nory na Sardynii. Nora, położona na południu wyspy, jest stanowiskiem leżącym na szlaku morskim z Lewantu do Półwyspu Iberyjskiego, a inskrypcja dowodzi, że Fenicjanie z Cypru odgrywali ważną rolę w tej ekspansji handlowej na Zachód. Stela jest bowiem poświęcona bogu Pumajowi, którego czczono na Cyprze. Nie wzmiankuje ona tyryjskiego Melkarta, ani jakiegoś Baala. Rola Cypru jest zrozumiała, gdyż Cypryjczycy byli już wcześniej w kontakcie z daleką Sycylią, prawdopodobnie od XI-X wieku p.n.e.²². Jeszcze wcześniej, bo w XIII-XII wieku p.n.e., wprowadzono do Sardynii cypryjską metodę obróbki rud miedzi.

Sztaba miedzi w kształcie tzw. „wolej skóry” (British Museum)

²¹ Pomijamy tu chronologiczne dane autorów klasycznych, które z reguły wymagają potwierdzenia archeologicznego.

²² J. P. Crielaard, „Surfing on the Mediterranean Web: Cypriot Long-distance Communications during the Eleventh and Tenth Centuries B.C.”, w: *Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete, 16th-6th cent. B.C.*, red. W. Karageorghis, N.Chr. Stampolidis, Athens 1998, 187-206 (zob. 191-199). Syro-fenickie posążki z brązu, znalezione u brzegów Selinunte (Sycylia), we Flumenelongu i Paulilatino (Sardynia), a datowane na koniec epoki brązu, nie świadczą o obecności Fenicjan w tych czasach, gdyż mogły służyć później w handlu wymiennym.

Wskazują na to sztaby miedzi o charakterystycznym kształcie tak zwanej „wolej skóry”, znalezione na wyspie i czasami zaopatrzone w mykeńskie znaki pisma linearnego B²³, skąd należy wnioskować, że pośrednikami byli tu mykeńscy Grecy. Cypryjska metoda obróbki rud miedzi wpłynęła też na metalurgię nuragicznej cywilizacji Sardynii, której brązy sprzed 3000 lat są typologicznie niezależne od fenickiego rzemiosła i sztuki.

Brązy sardyńskie z epoki nuragicznej, około 1000 p.n.e.

Sardynia utrzymywała wówczas kontakty także z Półwyspem Iberyjskim, o czym świadczą dwustronne znaleziska wyrobów metalurgicznych, a także mitologia. Otóż Erythea, córka „trójgłowego Geryona”, z miłosnego związku z bogiem Hermesem poczęła króla Tartessos, czyli Tarszisz, któremu legenda przypisała imię Noraks. Ów założył miasto Nora na Sardynii, którego odkryte dotąd resztki budowlane sięgają VIII wieku p.n.e. Na tym etapie tradycji Noraks jest mitycznym eponimem sardyńskiego miasta. Rdzeń imienia Νοραξ jest jednak grecką formą sardyńskiego wyrazu *nuraghe* lub *nurake*, które określa prehistoryczne budowle w formie stożkowatych wież występujące na Sardynii i datowane na około 1000 p.n.e.

²³ H.-G. Buchholz, „Der Metallhandel des zweiten Jahrtausends im Mittelmeerraum”, w: *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500-1000 B.C.)*, red. M. Heltzer, E. Lipiński; OLA 23, Leuven 1988, 187-228 (zob. 210-212 i 221).

Jest więc prawdopodobne, że legendarna etiologia wyjaśniała pierwotnie pochodzenie tych budowli i sięgała czasów wcześniejszych. Ponieważ źródła klasyczne nie używają w stosunku do nich terminu *nuraghe* lub doń podobnego, należy uznać, że objaśnienie ma pochodzenie lokalne. Może to oznaczać pamięć o starożytnych stosunkach między Sardinią a południowymi obrzeżami Półwyspu Iberyjskiego. Wskazywałaby na to również podobna broń odkryta na Sardynii i na Półwyspie Iberyjskim.

Sardyńskie *nuraghe* (ok. 1000 p.n.e.)

3. TARSZISZ, NAZWA I POŁOŻENIE

Fenicjanie wkraczają w tę sieć stosunków handlowych w IX wieku p.n.e., w ślad za Cypryjczykami, i docierają do najważniejszego ośrodka handlu metalami w południowo-zachodniej części Półwyspu Iberyjskiego. W języku fenickim nosiła ona nazwę Tarszisz, przejętą w hebrajskim i nowoasyryjskim, a zwała się Tartessos w języku greckim. Obie nazwy wywodzą się z tego samego nazewnictwa iberyjskiego. Polibiusz przejął tę nazwę w II wieku p.n.e. w formach *Tarseion* i *Thersitai*, wylonionych z fenickiego. *Μαστία Ταρσήτιον* oznacza niezidentyfikowaną dotąd miejscowość Półwyspu Iberyjskiego²⁴, a *Θερσίται* określa pewną

²⁴ Polibiusz, *Historia* III, 24, 2. Mastia uchodziła tradycyjnie za dawną nazwę Kartagenu, ale jest to bardzo wątpliwe: F. González de Canales Cerisola, *Del Occidente mítico griego a Tarsis-Tarteso*,

grupę iberyjskich żołnierzy Hannibala²⁵. Końcowe *š* fenickiego *Taršiš* uważano zapewne za końcówkę mianownika, jak greckie $-\varsigma$, i opuszczano je przy powstających wyrazach pochodnych.

Różnica *š/t* w semickiej i greckiej pisowni wynika prawdopodobnie ze szczelinowego obocznika *d/t* iberyjskiego fonemu *t/d*²⁶, przyjętego przez Fenicjan w X-IX wieku p.n.e. jako *t > š*, pisane przez *szin*²⁷. Porównanie arabskiego *tarwr*, greckiego $\tau\alpha\upsilon\rho\omicron\varsigma$ i hebrajskiego *šūr* pomaga w zrozumieniu, że iberyjska wymowa nazwy miejscowej mogła brzmieć *Taršiš*. Trzeba liczyć się też z narzeczeniami i diachronią: notacja fenicka wywodzi się z wymowy X-IX wieku, a grecka VIII-VII wieku p.n.e. W każdym razie autor Tablicy Narodów, w Rdz 10, wiedział w V wieku²⁸, że Tarszisz i Tartessos to ten sam kraj. Umieścił on bowiem Tarszisz wśród „synów Jawana”, czyli Jończyków z zachodnich wybrzeży Anatolii (Rdz 10,4), którzy od półtora wieku znali już Tartessos i zjawiali się tam od lat 670-650 p.n.e.²⁹

Nazwa Tarszisz/Tartessos odnosiła się pierwotnie do krainy wokół stanowiska Huelva, jak na to wskazują najstarsze, raczej wiarygodne podania greckie. Wedle Pseudo-Skymnosa, cytującego zapewne Efora z Kymy koło Neapolu, greckiego historyka z IV wieku p.n.e.³⁰, Tartessos był oddalony od Kadyksu o dwa dni drogi, co odpowiada ówczesnym warunkom żeglugi przybrzeżnej, jeśli Tartessos jest dzisiejszą Huelwą. Według Stezychora z Himery na Sycylii, autora z pierwszej połowy VI wieku, cytowanego przez

Madrid 2004, 244-249; A. Mederos Martín, „Una colonización competitiva: *Tkr, Mšwš* y las tradiciones de fundación de Massia (Murcia) y Sexi (Granada)”, *Anales de prehistoria y arqueología* 19-20 (2003-2004), 123-141 (zob. 132-133).

²⁵ Polibiusz, *Historia* III, 33, 9. Zob. F. González de Canales Cerisola, *Del Occidente*, 243-244.

²⁶ Możliwość tę zauważył już A. Schulten, *Tartessos*, Hamburg 1950², 13 i przyp. 7, gdyż pismo iberyjskie nie rozróżnia spółgłosek zębowych, które jednak istniały w mowie.

²⁷ Rdzeń nazwy miejscowej zachował się prawdopodobnie po łacinie w jeszcze innej formie, mianowicie *Turta*, poświadczonej w II wieku p.n.e. przez Katona Starszego: H. Jordan, *M. Catonis praeter librum de re rustica quae exstant*, Leipzig 1860 (przedruk, Stuttgart 1967), 35.

²⁸ Imię *Tyrs* (Rdz 10,2; 1 Krn 1,5) trackiego władcy $\tau\eta\rho\eta\varsigma$ z początku V wieku i perski wyraz *djpt* (Rdz 10,3 [błędnie *rjpt*]; 1 Krn 1,6), poprawnie *dahjupat*, „wódz, król”, nie pozwalają datować Tablicy Narodów wyżej niż V wiek p.n.e., tym bardziej, że pisownia bez *h* wskazuje na zapożyczenie z pisma klinowego: E. Lipiński, „Les Japhétites selon Gen 10,2-4 et 1 Chr 1,5-7”, *ZAH* 3 (1990), 40-53 (zob. 49-50).

²⁹ B. Freyer-Schauenburg, „Kolaios und die westphönizischen Elfenbeine”, *Madriider Mitteilungen* 7 (1966), 89-108; F. González de Canales Cerisola, „Tarshish-Tartessos, the Emporium reached by Kolaios of Samos”, w: *Phéniciens d'Orient et d'Occident. Mélanges Josette Elayi* (red. A. Lemaire; Cahiers de l'Institut du Proche-Orient ancien du Collège de France II), Paris 2014, 559-576. Zob. Herodot, *Historia* IV, 152.

³⁰ Pseudo-Skymnos, *Orbis descriptio*, §162. Zob. F. González de Canales Cerisola, *Del Occidente*, 278.

Strabona³¹, Tartessos byłby rzeką, której źródła znajdują się w pobliżu złóż srebronośnych. Jest to informacja poprawna, jeśli utożsamia się Tartessos z Río Tinto. Według podania, cytowanego przez Strabona, Tartessos byłoby też nazwą miasta położonego między dwoma ujściami rzek. Odpowiada to sytuacji Huelvy, aczkolwiek samo miasto mogło zwać się inaczej, być może Onuba, skoro końcówka *-uba* występuje w wielu nazwach miejscowych tego regionu i słusznie uchodzi za typowo iberyjską: *On-uba*, *Sald-uba*, *Maen-uba*, *Cald-uba*, *Cord-uba*, *Ipon-uba*³².

Termin Tartessos oznaczał natomiast cały region wokół rzeki i służył jako nazwa krainy, jak na to jednoznacznie wskazuje nowoasyryjskie użycie determinatywu KUR *Tar-si-si* w VII wieku p.n.e.: „kraj Tarszisz”³³. Rzeczowe dowody na identyfikację Tartessos z tym rejonem południowo-zachodniej Andaluzji zebrał w 1962 roku hiszpański badacz J. M. Luzón³⁴, opierając się na źródłach antycznych i na danych archeologicznych, niezbędnych dla historyka starożytności. Pozorną trudność stwarza świadectwo Pliniusza Starszego, który wzmiankuje inną Onubę³⁵, a Huelwę nazywa Ossonobą³⁶. Nie chodzi tu o inne miasto, gdyż Pliniusz umieszcza je między rzekami Luxia i Urius³⁷, co w kontekście wskazuje niedwuznacznie na położenie dzisiejszej Huelvy. W nazwie rzek trudno dopatrzeć się śladu Tarszisz lub Tartessos, ale Tarszisz nie było właściwą nazwą rzeki. Było to określenie krainy zamieszkałej przez plemię zwane później Θερσίται przez Polibiusza³⁸. Podania żeglarzy fenickich i greckich, nieobeznanych z językiem iberyjskim, upraszczały dane toponimiczne, nadając tę samą nazwę rzece i miastu. Samą zaś nazwę *Ossonoba* należy chyba wyjaśnić błędnym połączeniem *Onoba* z końcówką *-os* mianownika wyrazu iberyjskiego, który w źródle Pliniusza poprzedzał termin *Onoba*.

³¹ Strabon, *Geografia* III, 2,11.

³² Zob. A. Tovar, *Baetica* (Iberische Landeskunde II/I), Baden-Baden 1974. Nie ma jednak dowodów, że *-uba* znaczyło „miasto”, jak sugerował A. Schulten.

³³ R. Borger, *Die Inschriften Asarbaddons, Königs von Assyrien* (AfO. Beih. 9), Graz 1956, 86, par. 57, w. 10-11. Nowoasyryjskie *s* odpowiada regularnie zachodnio-semickiemu *š*.

³⁴ J.M. Luzón, „Tartessos y la Ría de Huelva”, *Zephyrus* 13 (1962), 97-104. Zob. teraz S. Celestino Pérez, „Los primeros Fenicios en Tartessos”, w: *Phéniciens d'Orient et d'Occident. Mélanges Josette Elayi* (red. A. Lemaire; Cahiers de l'Institut du Proche-Orient ancien du Collège de France II), Paris 2014, 587-600.

³⁵ Pliniusz Starszy, *Historia naturalna* III, 10. Jest ona znana także z legend monet (*ONUBA*) i znajdowała się w pobliżu Kordoby. Zob. A. Tovar, *Baetica*, 63 i 100.

³⁶ Pliniusz Starszy, *Historia naturalna* III, 7.

³⁷ Nazwa rzeki, którą należy porównać z baskijskim *ur*, „woda”, niewątpliwie odpowiada nazwie turdetańskiego miasta Οὔριος, wspomnianego przez Ptolemeusza, *Geografia* II, 4,10.

³⁸ Polibiusz, *Historia* III, 33,9. Wykaz autorów klasycznych wskazujących na region lub kraj Tartessos podają J. Alvar, J. M. Blázquez (red.), *Los enigmas de Tarteso*, Madrid 1993, 208-209.

4. HUTNICTWO I KUPELACJA

Zainteresowanie Fenicjan i Greków krainą Tarszisz miało podstawy ekonomiczne i handlowe. Była ona na Zachodzie najstarszym krańcem ekspansji handlowej Fenicjan, których przyciągnęła w te strony wieść o niezwykle bogatych złożach mineralnych w Sierra Morena, zwłaszcza o pokładach rud miedzi i złożach srebronośnego ołowiu. Należy tu wskazać na słynne Cerro Salomón, starożytny ośrodek kopalniany i metalurgiczny w Riotinto, około 50 km od Huelvy, wspomnieć także o Tejada la Vieja lub o San Bartolomé de Almonte, niespełna 40 km na wschód od portu Huelvy. Wedle dokładnego opisu stanu badań z 1997 roku³⁹, kupelacja, czyli oddzielanie srebra od stopu, odbywała się co najmniej od VIII wieku p.n.e. w Huelvie i w miejscowościach oddalonych od niej o najwyżej 50 km. Niektórzy badacze wskazują na lokalną ceramikę lepioną, spotykaną w tych ośrodkach metalurgicznych, i sądzą, że początki kupelacji sięgały tam X, a nawet XII wieku p.n.e., czyli czasów poprzedzających przybycie Fenicjan, które według nowszych znalezisk i badań należy podnieść do połowy IX wieku p.n.e. Obróbka metali poprzedziła tam z pewnością pojawienie się Fenicjan, ale ślady kupelacji są wszędzie powiązane z ich obecnością. Należy zatem przyjąć, że została ona wprowadzona przez Fenicjan w IX wieku p.n.e. Wykopaliska w Riotinto odsłoniły osiedle zamieszkałe przez górników i hutników, po części pochodzących z Fenicji, czego dowodzi – między innymi – typowy kamienny ołtarz fenicki z VIII lub VII wieku p.n.e., dziś zaginiony.

Wydzielenie szlachetnego metalu ze stopu polegało na utlenieniu ołowiu w roztopionym stopie za pomocą wdmuchiwanego powietrza. Wprowa-

Ołtarz fenicki z Riotinto, VIII-VII wiek p.n.e.
(fot. J. M. Luzón)

³⁹ R. Izquierdo de Montes, „Sobre la copelación de la plata en el mundo tartésico”, *Spal* 6 (1997), 87-101.

dzenie przez Fenicjan tej kupelacji do krainy Tarszisz znane było w starożytności, jak o tym wyraźnie świadczy Diodor Sycylijski⁴⁰, ale działalność metalurgiczna w Huelvie i okolicy musiała być starsza i należy ją powiązać z powstaniem osady handlowo-portowej na wzgórzu San Pedro, przy porcie Huelvy. Osadę założyła miejscowa ludność iberyjska, niewątpliwie zatrudniona w pobliskich kopalniach i przy pracach hutniczych, których sława sprowadziła do Huelvy przedsiębiorczych Fenicjan, a następnie Greków. Mitologia grecka nadała miejscowemu władcy imię Arganthonios⁴¹. Wywodzi się ono niewątpliwie ze słowa ἄργύρον, „coś błyszczącego”, czyli srebro.

Piec kupelowy, Huelva (fot. J. Fernández Jurado / P. Rufete Tomico)

Chronologia miejscowej działalności hutniczej ma też pewien związek z odkrytym w 1923 roku ładunkiem brązów, zwłaszcza broni, przy prawym brzegu Río Odiel, naprzeciw Huelvy⁴². Wśród co najmniej trzystu dziewięćdziesięciu siedmiu przedmiotów z brązu wydobytych wówczas z rzeki, znajdowało się kilkadziesiąt szpad o tzw. „karpim języku”. Określenie to odnosi się do kształtu rękojeści odlewanej razem z ostrzem i okrywanej drewnem. Otóż niektórzy badacze datują

⁴⁰ Diodor Sycylijski, *Biblioteka historyczna* V, 35,4-5.

⁴¹ Herodot, *Historia* I, 163; Cynceron, *De senectute* XIX, 69; Waleriusz Maximus, *Memorabilia* VIII, 13,3; Pliniusz Starszy, *Historia naturalna* VII, 48, § 156.

⁴² J. Terrero, *Armas y objetos de bronce extraídos en los dragados del Puerto de Huelva*, Madrid 1944, przedruk: *Clasicos de la Arqueología de Huelva* 3, Huelva 1990.

dziś te bardzo rzadkie szpady o długości około 70. cm na XI wiek p.n.e. Problem polegał na tym, że w 1930 roku znaleziono na kotwiczowisku portu Huelvy hełm grecki z drugiej połowy VI wieku p.n.e.⁴³, lecz nie należał on zapewne do ładunku statku z bronią, którego resztki kadłuba w postaci szczątkowych desek też wydobyto z rzeki w 1923 roku. Nie chodzi tu więc o przedmioty wrzucane do wody w różnych czasach, ale o ładunek przeznaczony najwidoczniej na przepłynięcie lub na wymianę handlową⁴⁴. Działalność hutnicza w Huelvie zdaje się więc poprzedzać przybycie Fenicjan w IX wieku p.n.e.

Szpady o „karpim języku” z kotwiczowiska Huelvy (fot. J. Terrero)

⁴³ J. Albelda, H. Obermaier, „El casco griego de Huelva”, *Boletín de la Real Academia de la Historia* 98 (1931), 642-648, tabl. I-V; A. Schulten, „Ein griechischer Helm aus Spanien”, *Forschungen und Fortschritte* 7 (1931), 126; tenże, „Un casco griego en España”, *Investigación y Progreso* 5 (1931), 76; J. Terrero, *Armas y objetos* 17-19, tabl. IX-X; A. García y Bellido, *Hispania Graeca* I, Barcelona 1948, tabl. 22.

⁴⁴ E. Ferrez Albelda, F. J. García Fernández, D. González Acuña, E. Muñoz García, F. J. Moro Berraquero, „Dos notas sobre el deposito de la Ría de Huelva”, *Spal* 6 (1997), 67-85 z bibliografią.

5. TARSZISZ W BIBLIII

Najstarsze teksty biblijne wzmiankujące Tarszisz mogą pochodzić z VIII/VII wieku p.n.e.⁴⁵, na przykład z epoki Asarhadona, który chełpił się w 673 roku p.n.e., że „wszyscy królowie pośród morza, od Cypru i Jonii aż po kraj Tarszisz, padli do moich stóp”⁴⁶. Podobna wzmianka „królów Tarszisz i wysp”, w Ps 72,10, nie jest zwrotem wyłącznie poetyckim. Należy bowiem wziąć pod uwagę ówczesną zamożność tego regionu i bogactwo jego władców. Wskazują na to kopce mogilne na cmentarzysku La Joya w Huelvie⁴⁷ i jego duże grobowce numer 17 i 18, w których znaleziono między innymi resztki ozdobnych rydwanów z VII wieku p.n.e.⁴⁸, a w grobowcu numer 17 – także unikalny kufer obłożony listwami z kości słoniowej⁴⁹. Bogactwo elity kraju Tarszisz było zatem znane psalmiście, co nie dowodzi jednak, że przysyłano podarki i oddawano hołd królom Izraela lub Judy.

Lwia głowa z brązu zdobiąca rydwan z grobowca numer 17 na cmentarzysku La Joya, wczesny VII wiek p.n.e. (fot. J. P. Garrido)

⁴⁵ Iz 2,6; 23; Ps 48,8; 72,10.

⁴⁶ Zob. powyżej, przyp. 33.

⁴⁷ J. P. Garrido Roiz, „El tumulo número dos en el conjunto orientalizante de la necrópolis La Joya (Huelva, España) y el influjo fenicio”, w: *Acti del V Congreso Internazionale di Studi Fenici e Punici*, Palermo 2005, t. III, 1203-1215.

⁴⁸ E. M. Orta, J. P. Garrido, *La tumba orientalizante*, tabl. 54-56; J. M. Blázquez, *Tartessos y los orígenes de la colonización fenicia en Occidente*, Salamanca 1975², 391-394, tabl. CXLVIII-CLIII; J. Jiménez Ávila, *La toreoica orientalizante en la Península Ibérica* (Bibliotheca Archeologica Hispana 16), Madrid 2002, 345-346, 409-410, ryc. 44, tabl. 43.

⁴⁹ *Los Fenicios en la Península Ibérica*, red. G. del Olmo Lete, M. E. Aubet Semmler, Sabadell 1986, t. I, tabl.

Inne teksty biblijne wzmiankujące o Tarszisz spisano pod koniec VII wieku, na przykład Jr 10,9, który wspomina „cienko rozklepane srebro z Tarszisz”, będące najcenniejszym jego eksportem. W tym okresie dominacja asyryjska w Lewancie stanowiła dodatkowy bodziec handlowych przedsięwzięć Fenicjan, którzy zacieśniali swoje związki z krajem Tarszisz, chcąc sprostać rosnącemu popytowi na surowce i konieczności płacenia daniny królowi Asyrii. Dwa teksty biblijne, 1 Krl 10,22 i Ez 27,12, oba z VII–VI wieku, dostarczają wiarygodnych informacji o ładunkach okrętów przybywających z Tarszisz. Były to pękate statki, zwane przez Greków *στρογγύλα πλοῖα*⁵⁰, podobne do żaglowca wyrzeźbionego na sarkofagu sydońskim z I lub II wieku n.e.⁵¹. Przewożone towary były umieszczane pod pokładem. Iz 2,16 nazywa „okręty z Tarszisz” przewoźnikami drogocЕННОści (*śakijjōt ha-ħemdā*), a wstępny wiersz poematu Ez 27,25 i następne, czyni aluzję do ich ładunku:

Okręty z Tarszisz pełne są dóbr (*šrw*)⁵²,
 twój handel rozwijał się (*tkk*)⁵³.
 Wzbogaciłeś się i bardzo wsławiłeś
 w sercu mórz.

Feniccki statek handlowy (Muzeum Narodowe w Bejrucie; fot. G. Contenau)

⁵⁰ Herodot, *Historia*, I, 163; Tukidydes, *Wojna peloponeska* II, 97; Ksenofont, *Hellenica* V, 1, 21; Demostenes, 506.

⁵¹ G. Contenau, „Un vaisseau de Tarsis sur un sarcophage sidonien”, *Journal asiatique* 1921, janv.-mars, 168-174. Porównanie jest uzasadnione trwaniem tych samych typów przez wieki, jak pokazują odnalezione wraki. Najbardziej uderzające jest podobieństwo struktury wraku z Kyrenii przy brzegach Cypru, datowanego na IV wiek p.n.e., i wraku z Ulu Burun u brzegu Lycji, pochodzącego z XIII wieku p.n.e.: G. F. Bass, „Oldest known Shipwreck”, *National Geographic* 172/6 (1987), 693-733 (zob. 722).

⁵² Por. arabski *tarija*, „opływać w dostatki”.

⁵³ Por. fenicki *tkk* lub *twk*, „postępować”.

1 Krl 10,22 i Ez 27,12 wymieniają złoto, srebro, kość słoniową, żelazo, cynę, ołów i wyroby hutnicze. Tekst 1 Krl 10,22 nie wspomina bowiem „małp i paw”, ale „sztylety i brzytwy”⁵⁴, zapewne rytowane, podobnie jak znalezione w Puig de Molins (Ibiza)⁵⁵. Tłumacze *Septuaginty* nie znali zapewne znaczenia wyrazów *q(w)pjm* i *t(w)kjm*, ale rozumieli, że nie może tu chodzić o „małpy i pawie”. Pamiętając o „oczku kamienia z Tarszisz” (*ʾjn ʾbn Tršš*) u Ez 10,9, czyli o szlachetnym kamieniu wprawianym w pierścienie i diademy, przywożonym z kraju Tarszisz i zazwyczaj zwanym w skrócie *taršiš*⁵⁶, przetłumaczyli λίθοι τορευτοί και πελεκητοί, to znaczy „kamienie rytowane i szlifowane”. Samo *taršiš* tłumaczyli zaś przez „chryzolit”, na przykład w wizji kół odznaczających się „oczkiem chryzolitów” (Ez 1,16), *ʾjn tršš*. Jest to żółtawy lub zielonkawy kamień o barwie podobnej do trzydziestu dwóch oczek zdobiących niegdyś diadem z La Aliseda, datowany na VII wiek p.n.e.⁵⁷. Oczka wypadły, niestety, z wyjątkiem jednego.

Diadem z La Aliseda, VII wiek p.n.e. (fot. Manso Martín)

Nie bez przyczyny Pieśń nad Pieśniami 5,14 wspomina „złote pierścienie osadzone w Tarszisz” (*bš-Taršiš*), a Ez 38, 13 wzmiankuje „kupców z Tarszisz i wszystkich jego szlifierzy”⁵⁸. Złote pierścienie wysadzane perłami lub skarabeuszami znaleziono w grobowcach osad fenickich na południowym wybrzeżu Półwyspu Iberyjskiego⁵⁹.

⁵⁴ E. Lipiński, *Itineraria Phoenicia*, 225.

⁵⁵ J. H. Fernández, *Guia del Museo monografía del Puig de Molins*, Madrid 1983, 94-95.

⁵⁶ Wj 28,13; 30,13; Ez 1,16; 28,13; Dn 10,6.

⁵⁷ A. Parrot, M. H. Chéhab, S. Moscati, *Les Phéniciens (L'univers des formes)*, Paris 1975, 255, ryc. 295. Zob też poniżej, przyp. 64.

⁵⁸ Wyraz *kprjb* jest zapożyczonym z akadyjskiego imiesłowem *kāpiru* czasownika *kapāru*, „szlifować” przedmioty z miedzi lub szlachetnych metali: *AHW* 1, 442-444; *CAD*, K, 178-179. Literaturę dotyczącą babilonizmów u Ezechiela podaje W. Zimmerli, *Ezechiel I* (BKAT XIII/1), Neukirchen 1969, 122*-123*.

⁵⁹ Na przykład H. G. Niemeyer, H. Schubart, *Trayamar. Die phönizischen Kammergräber und die Niederlassung an der Algarrobo-Mündung* (Madrider Beiträge 4), Berlin 1975, 75 (nr 556), 92 (nr 625), 142-143, tabl. 50a-b i 54d-e.

Nie można wnioskować ze wzmianki *šnhbjm* w 1 Krl 10,22, że statki wracające z Tarszisz zatrzymywały się w portach Północnej Afryki, na przykład w Kartaginie lub w Ofirze, na wybrzeżu Wielkiej Syrti⁶⁰, aby zaopatrzyć się w ładunek kości słoniowej. Było to możliwe w samym kraju Tarszisz. Wykopaliska z lat 1997-1998, w centrum Huelvy, dostarczyły 816 kawałków kości słoniowej lub wytworzonych z niej przedmiotów oraz większy fragment ciosu, ważący 3,265 kg. Wskazuje to na kontakty kraju Tarszisz z Afryką Północną, skąd sprowadzano, a następnie opracowywano kość słoniową. Na kontakty te wskazują także znalezione fragmenty strusich jaj.

Fragment ciosu słoniowego z Huelvy (fot. F. González de Canales)

Także w VI lub V wieku p.n.e. statki transportujące na Wschód całe ciosy słoniowe płynęły wzdłuż wybrzeży Półwyspu Iberyjskiego. Wskazują na to kości słoniowe z wrytym imieniem fenickim właściciela lub adresata, znalezione na wraku okrętu zatopionego przy Costa Blanca, najwidoczniej w drodze na Ibizę⁶¹.

Należy zastanowić się jednak, czy *šnhbjm* w 1 Krl 10,22 odnosi się do nieobrobionych ciosów, czy też do rytých plakietek i grzebieni z kości słoniowej, których wiele znaleziono na południowych stanowiskach Półwyspu Iberyjskiego, na przykład w Bencarrón, w Acebuchal, w Cruz del Negro itd. Są one datowane na VII/VI wiek p.n.e.⁶² i z pewnością docierały do Lewantu, w każdym razie na wyspę Samos⁶³.

⁶⁰ E. Lipiński, *Itineraria Phoenicia*, 195-202.

⁶¹ J. Sanmartín Ascaso, „Inscripciones fenicio-púnicas del sureste hispánico”, w: *Los Fenicios en la Península Ibérica*, red. G. del Olmo Lete, M.E. Aubet Semmler, Sabadell 1986, t. II, 89-103; M. J. Fuentes Estañol, *Corpus de las inscripciones fenicias, púnicas y neopúnicas de España*, Barcelona 1986, 66-68 i 115-117, par. 13.02-13.05. Podane tu daty są paleograficznie zbyt niskie.

⁶² J. M. Blázquez, *Tartessos* 149-166, tabl. LVIB, LVII-LXII; E. Gubel, M. E. Aubet, M.F. Baslez, „Ivoires” i „Samos”, *DCPP*, Turnhout 1992, 233-237, 386-387, z bibliografią.

⁶³ B. Freyer-Schauenburg, „Kolaios” 95-108, tabl. 17-22; też, *Elfenbeine aus dem samischen Heraion* (Univ. Hamburg, Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde, Reihe B, 40), Hamburg

Na wykopaliskach w Huelvie nie odkryto dotąd przedmiotów ze złota, które miały przywozić statki z Tarszisz według 1 Krl 22,10. Inne stanowiska na Półwyspie Iberyjskim dostarczyły ich jednak duże ilości, zwłaszcza La Aliseda⁶⁴ koło Cáceres, El Carambolo w pobliżu Sewilli⁶⁵, Villena w prowincji Alicante⁶⁶, Lebrija⁶⁷, także koło Sewilli. Skarb z Villeny, datowany na X-IX wiek p.n.e., został zakopany w VIII wieku p.n.e. w pobliskim wąwozie, gdzie właściciel terenu, José Saler, odkrył go w połowie XX wieku. Liczy on sześćdziesiąt jeden przedmiotów ze szczerego złota, trzy ze srebra i dwa z żelaza. Są to przeważnie ozdobne bransoletki z masywnego złota, udekorowane czarki i flakony, których kopie ze złota były pokazane na wystawie w Brukseli w 1985 roku. Raczej zwrócimy tu uwagę na sześć złotych kadzielnic w kształcie świeczników o 70,5 cm wysokości, które znaleziono w Lebrija. Datowane są na VI wiek p.n.e. Nie dziwi więc, że Biblia wspomina o złocie z kraju Tarszisz. Rzekomy starohebrajski ostrakon o „złocie z Tarszisz” jest jednak fałszerstwem z drugiej połowy XX wieku⁶⁸.

Złote kadzielnice z Lebrija (fot. J. Lativa / M. A. Otero)

1966, 104-110, 125, tabl. 29-31. Dodać trzeba grzebień z Osuna: M.E. Aubet Semmler, „Los hallazgos púnicos en Osuna”, *Pyrenae* 7 (1971), 111-128 (zob. 119 nn. i tabl. IV).

⁶⁴ J.R. Melida, *Tesoro de Aliseda*, Madrid 1921; M. Almagro Gorbea, *El Bronce Final y el Periodo Orientalizante en Extremadura* (Bibliotheca Praehistorica Hispana XIV), Madrid 1977.

⁶⁵ E. Kukhan, A. Blanco Freijeiro, „El tesoro de El Carambolo”, *Archivo Español de Arqueología* 32 (1959), 38-49; J. de Mata Carriazo, *El tesoro y las primeras excavaciones en 'El Carambolo' (Camas, Sevilla)* (Excavaciones arqueológicas en España 68), Madrid 1970; tenże, *Tartessos y El Carambolo*, Madrid 1973, 128 nn.

⁶⁶ J. M. Soler García, *El tesoro de Villena* (Excavaciones arqueológicas en España 36), Madrid 1965.

⁶⁷ F. Alvarez Ossorio, *Tesoro de Lebrija*, Madrid 1931 ; M. Almagro Basch, *Los thymateria llamados candelabros de Lebrija (Sevilla)* (Trabajos de Prehistoria 13), Madrid 1964.

⁶⁸ E. Lipiński, *Studia*, 146, przyp. 28 i 29.

Źródła klasyczne dają nam uboższy i bardziej anegdotyczny obraz handlu z krajem Tarszisz/Tartessos. Przyczyną jest między innymi ich późniejsza data i zanik tych stosunków około V wieku p.n.e. Szósty wiek stanowił końcowy okres tak zwanej „orientalizującej” kultury kraju Tarszisz; jest on datowany na lata 625/600-540/530 p.n.e. Wtedy pojawiają się w Tarszisz liczniejsi Grecy, być może sięgający po srebro zbrojną ręką, jak mogłyby sugerować znalezione hełmy⁶⁹. Handel wymienny zastępuje zaś gospodarka protopieniężna, w której rolę monety pełniła wazona miedź, a zwłaszcza srebro. Handlowi fenickiemu na Wschodzie zadał jednak cios nowobabiloński podbój Lewantu, a Kartagina zaczęła odgrywać znaczącą rolę dopiero pod koniec VI wieku p.n.e. Negatywny wpływ na ówczesne warunki wywarł też pewien rozwój stosunków międzyplemiennych na samym Półwyspie Iberyjskim, ale jest on jak dotąd nieuchwytny.

Opis dalekosiężnego handlu tyryjskiego w 1 Krl 10,22 i Ez 27,12 opiera się zapewne na danych z VII wieku. Autor Księgi Jonasza (Jon 1,3; 4,2) wie jeszcze, że można płynąć do Tarszisz z portu w Jaffie daleką drogą morską poprzez Morze Śródziemne⁷⁰, ale redaktorzy deuteronomiczni nie mają już pojęcia o chronologii wypraw do Tarszisz i błędnie przypisują je epoce Salomona. Ich źródła mogły odnosić się do udziału w wyprawach któregoś z władców Królestwa Izraela w IX lub VIII wieku p.n.e.⁷¹, ale dzisiejsza nazwa stanowiska Cerro Salomón, na północ od Huelvy, powstała oczywiście z bezkrytycznej lektury Ksiąg Królewskich. Na błędnej interpretacji ikonograficznej opiera się też rzekoma podobizna statku towarowego na pieczęcie judejskiej z VIII lub VII wieku p.n.e.⁷². Miałaby ona świadczyć o udziale królów Judy w zamorskich wyprawach handlowych. W rzeczywistości jest tam jednak przedstawiona palmeta w tak zwanym stylu fenickim, znana z innych pieczętek⁷³.

⁶⁹ Prócz hełmu znalezione w Ria de Huelva (zob. powyżej, przyp. 43) można wskazać na hełm grecki z około 630 p.n.e., znaleziony w estuarium Río Guadalete: A. García y Bellido, *Hispania Graeca* I, tabl. 19.

⁷⁰ P. Briks, „Księga Jonasza jako element dyskusji nad założeniami reformy państwa izraelskiego w okresie perskim”, *SBO* 1 (2009), 91-106 (zob. 92-98 i 104), datuje Księgę Jonasza na V lub na początek IV wieku p.n.e. Późniejsza data nie wydaje się możliwa ze względu na zanik wiedzy o położeniu Tarszisz.

⁷¹ Należy zauważyć, że zdania wzmiankujące o Tarszisz w 1 Krl 10,11-12.22 nie wymieniają Salomona. Zostały prawdopodobnie zaczerpnięte ze źródeł, które nie odnosiło się do niego. Chodziło tam zapewne o jakiegoś króla północnego Izraela.

⁷² R.R. Stieglitz, „The Seal of Ma'aseyahu”, *IEJ* 23 (1973), 236-237 i tabl. 63D.

⁷³ Y. Yadin, „Four Epigraphical Queries”, *IEJ* 24 (1974), 30-36 (zob. 32-33).

6. ZANIK WIEDZY O POŁOŻENIU TARSZISZ

W IV-III wieku p.n.e. nie wiadomo już, gdzie leżał kraj Tarszisz. Świadczy o tym 1 Krl 22,49, skoro autor przypuszcza, że statki płyną do Tarszisz z Esjon Geber przez Zatokę Akaby i Morze Czerwone. Wiersz ten należy do ustępu 1 Krl 22, 47-50, który włączono do Ksiąg Królewskich po ich redakcji w VI wieku p.n.e. Brak go na tym miejscu w manuskryptach *Septuaginty*, ale znajduje się w *Kodeksie Watykańskim* po 3 Krl 16,28 i występuje w odmiennej formie w 2 Krn 20,36-37. Chodzi niewątpliwie o dodatek późniejszy, który nie przybrał jeszcze ostatecznej formy około 300 p.n.e. Czyżby jego autor miał na myśli legendarne opłynięcie Afryki za faraona Nechao II (610-595 p.n.e.)⁷⁴, czego próbowałby ponownie Sataspes w V wieku⁷⁵, a w II wieku p.n.e. – Eudoksos z Cyzyku⁷⁶, ale obaj odwrotną drogą, zaczynając od Morza Śródziemnego.

Nie wiadomo, co wiedział o kraju Tarszisz autor Iz 66,19, który kolejno wymienia, z zachodu na wschód, Tarszisz, Apulię, Lydię, Muszki, Kastabalę⁷⁷, a potem Jonię⁷⁸. *Pwl* tekstu hebrajskiego należy identyfikować z włoską *Puglia*, położoną przy ważnej trasie morskiej wokół Morza Jońskiego, gdzie leżą między innymi Wyspy Jońskie, zwane Wyspami Ulissesa (*'jj 'ljšh*) u Ez 27,7. Nieprzerwaną działalność mykeńską śledzić można w Apulii od początków XIV wieku p.n.e.⁷⁹, a trzydzieści lat temu odkryto około 30 km na południe od Bari dziewięćdziesiąt grobów z VII-IV wieku p.n.e. z bogatym wyposażeniem w figurki z bursztynu, wyroby ceramiczne, także attyckie, brązy, broń, srebrne kłamry, przedmioty z kolorowego szkliwa. Cmentarzysko należało prawdopodobnie do miasta Azeitium, leżącego w rejonie zamieszkałym przez Peucetów, i świadczy o szerokich kontaktach pozaplemiennych. Apulia występuje w Talmudzie Palestyńskim jako *Pwlj*: *min də-mātūn lə-Pūli*⁸⁰, „gdy tylko przybyli do Apulii”. Pisownię *Pwlj* spotykamy w późniejszym *Midraszu Tehillim* do Ps 9, ale początkowe *A* zachowane jest w *Targumie Jonatana* do Ez 27,6, gdzie *'Apūljā* tłumaczy *Kittim*⁸¹. Tarszisz, wzmiankowany w Iz 66,19 przed Apulią, nie jest tu z pewnością „symbolem pychy

⁷⁴ Herodot, *Historia* IV, 42. Zob. E. Lipiński, *Itineraria Phoenicia*, 220-221.

⁷⁵ Herodot, *Historia* IV, 43.

⁷⁶ Strabon, *Geografia* II, 3, 4-5. Zob. J. Desanges, *Recherches sur l'activité des méditerranéens aux confins de l'Afrique* (CÉFR 38), Paris 1978, 151-173.

⁷⁷ Hebrajskie *qst t(w)bl* odpowiada aramejskiej nazwie *Kštblj* i greckiej *Kastabalis*, ale nie opiera się na źródle pisanym. Miasto leżało we wschodniej Cylicji.

⁷⁸ F. González de Canales Cerisola, *Del Occidente* (przyp. 24), 267-268.

⁷⁹ W.T. Taylour, *Mycenaean Pottery in Italy and Adjacent Areas*, Cambridge 1958, 81-169.

⁸⁰ *Szabbat* VI, 8a.

⁸¹ A. Sperber, *The Bible in Aramaic* III, Leiden 1962, 328.

i wyniosłości”, jak utrzymują niektórzy „uczni w Piśmie”. Jest on przykładem dalekiej krainy, do której słowo Boże jeszcze nie dotarło.

Właściwe położenie kraju Tarsisz nieznane było tłumaczom *Septuaginty*, czego dowodzi ich grecki tekst, aczkolwiek wiedzieli jeszcze, że należy go szukać na Zachodzie, na przykład w Kartaginie⁸². O całkowitej niewiedzy świadczy natomiast tekst Józefa Flawiusza, który najczęściej myli Tarsisz z Tarsem w Cylicji⁸³, zwanym ^{uru}Ta-ar-zu lub ^{uru}Tar-zi w tekstach nowoasyryjskich⁸⁴, a Trz – w aramejskich legendach tamtejszych monet, poświadczonych od V wieku p.n.e.⁸⁵.

Statory Tarsu (IV wiek p.n.e.) z aramejską legendą *Bʿl Trz*, „Baal Tarsu” (Bruksela, Gabinet Monet i Medali, zbiór L. de Hirsch, nr 1603 i 1606)

Zamęt powiększał się z biegiem czasu. Targumy Onkelosa i Jonatana tłumacza *Taršiš* jako „Afryka” lub „morze”, także gdy chodzi o szlachetny kamień z Tarsisz. Staje się on „barwą morza”, a *Targum Palestyński* precyzuje: *karôm jammâ’ rabbâ’*, co oznacza „barwę Morza Śródziemnego”. Tłumaczenie *Taršiš* przez „morze” wynika z interpretacji *’ōnî Taršiš* jako „statek morski”, skąd powstały, między innymi, tłumaczenia polskie takie, jak „okręty na morzu”⁸⁶. Nie oddają one sensu tekstów, gdyż na przykład Ps 48,8 odnosi się do gwałtownego wiatru wschodniego, który

⁸² Zob. E. Lipiński, *Itineraria Phoenicia*, 253–260.

⁸³ G. Bunnens, *L’expansion phénicienne en Méditerranée. Essai d’interprétation fondé sur une analyse des traditions littéraires* (Études de philologie, d’archéologie et d’histoire anciennes 17), Bruxelles – Rome 1979, 334. Zbyteczne jest cytowanie autorów idących w ślad za Józefem Flawiuszem, który nie znał steli z Nory, inskrypcji nowoasyryjskiej i legend monetarnych Cylicji.

⁸⁴ Referencje podaje S. Parpola, *Neo-Assyrian Toponyms* (AOAT 6), Kevelaer – Neukirchen-Vluyn 1970, 349.

⁸⁵ G. K. Jenkins, „Two New Tarsos Coins”, *Revue Numismatique*, 6 ser., 15 (1973), 30–34, tabl. I.

⁸⁶ Ps 48,8 w ewangelicznym przekładzie *Nowe Przymierze i Psalmy*, Poznań 2012, 624.

był groźny dla statków wracających z Tarszisz i wiozących cenny ładunek. Należy też zauważyć, że *karôm jammā* w Targumach nie wskazuje na pewną znajomość barwy szlachetnego kamienia, choćby akwamaryny⁸⁷. Jest to automatyczne tłumaczenie wyrazu, przyjęte między innymi przez św. Hieronima⁸⁸. Historię tych interpretacji wyrazu „Tarszisz” już opracowano⁸⁹ i nie ma potrzeby doń powracać.

TARSHISH ON THE ATLANTIC

Summary

Tarshish is a country mentioned *ca.* 800 B.C. in the Phoenician Nora inscription, then in the Annals of Esarhaddon, king of Assyria, and often in the Bible. It must be identified with Tartessos, known from Greek sources, and localized in the area of Huelva, in southwestern Spain. Huelva is built on a strip of land between the Odiel and the Tinto which both fall into the Atlantic by navigable estuaries. The great local industry from the Late Bronze age on is the mining of copper manganese and iron. The well-known Riotinto mines, near the sources of the Tinto, were exploited by local people from early times and from the 9th century B.C. also by Phoenicians who were cupelling large amounts of silver from the base metals and shipping the silver, as well as other goods, from the seaport of Huelva to the Levant. This rich area on the Atlantic was known to biblical writers, who record the Phoenician trading vessels, called “ships of Tarshish”, and mention “silver, iron, tin, and lead” shipped by them and traded in the fairs of Tyre (Ez. 27:12). Modern search for Tarshish-Tarsis-Tartessos managed to identify this area and to date the beginning of the Phoenician activity around Huelva to the 9th century B.C., showing thus that its biblical dating in the time of Solomon is too high. This profitable trade suffered a back-clash in the 6th-5th centuries B.C., and in Hellenistic times the location of Tarshish was no longer known in the Levant. The Septuagint sometimes identifies Tarshish with Carthage and Josephus Flavius most often confuses it with Tarsus in Cilicia. Various opinions were expressed in later times.

⁸⁷ Tak *EJ* 13, Jerusalem 1971, 1010.

⁸⁸ G. Bunnens, *L'expansion phénicienne*, 336.

⁸⁹ C. Moncay Albán, „Tarsis en los santos padres y escritores eclesiásticos grecorlatinos”, *Estudios bíblicos* 28 (1969), 117-141; G. Bunnens, *L'expansion phénicienne*, 331-348; E. Lipiński, *Itineraria Phoenicia*, 253-265.